

XAÇMAZ RAYONU LİXENOBIOTASININ BİOMÜXTƏLİFLİYİ

Sevda Alverdiyeva*, Əfsanə Abdullayeva

AR ETN Botanika İnstitutu, Bakı

*sevdaalv@gmail.com

Bioloji müxtəlifliyin öyrənilməsi və qorunması müasir dövrün ən vacib problemlərindəndir.

Müasir dünyada təbii bioloji ehtiyatların istehlakının əhəmiyyətli dərəcədə artması və ətraf mühitə antropogen amillərin mənfi təsirinin güclənməsi ilə müşayiət olunan qloballaşma və sənaye-təsərrüfat fəaliyyətinin intensiv genişlənməsi proseslərinin baş verməsi canlı təbiəti qoruyub saxlamaq və onun ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək zərurətini insan yaşayışının təminatının əsas mənbələrindən biri kimi ciddi şəkildə ortaya qoymuşdur.

Canlı təbiətin mühafizəsi və onun ehtiyatlarına qayğıkeş münasibət, o cümlədən elmi tərkibinin təmin olunması sahəsində fəaliyyəti nizamlayan əsas təşkilatı sənəd ölkə Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycanın bioloji müxtəlifliyinin qorunub saxlanması və səmərəli istifadəsi haqqında Milli strategiya və fəaliyyət planı"dır (2006, 2015).

Nadir və nəslə kəsilməkdə olan heyvan, bitki və göbələk növləri biomüxtəlifliyin çox mühüm hissəsidir. "Az dəyərli" görünən bir neçə və bəzən hətta bir bioloji növün itirilməsi ekosistemlərin və bütövlükdə biosferin bütövlüyünün pozulmasına gətirib çıxarır.

Dünya ekologiya elminin nailiyyətləri fonunda ekosistemin bütün komponentlərinin, o cümlədən şibyələrin hərtərəfli öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır. Şibyələrin təbiətdə və insan həyatında böyük əhəmiyyəti var. Şibyələr biogeosenozların simbiotrof komponenti olaraq, eyni vaxtda üzvi maddələri sintez etmək və toplamaq yolu ilə fotosintez prosesini həyata keçirirlər və həmçinin substratları ilk olaraq mənimsəməyə imkan verən, onları ali bitkilərin sonrakı məskunlaşması üçün əlverişli edən mineral birləşmələri parçalayırlar.

Şibyələr ekosistemlərin ən həssas komponentləri olduğundan, hətta orta dərəcədə atmosfer çirklənməsi də onlara mənfi təsir göstərir, növ müxtəlifliyinin və proyektiv örtüyün azalmasına, bir çox növlərin tamamilə yox olmasına səbəb olur. Atmosferin çirklənməsi amilindən başqa, şibyələrin növ tərkibinə təsir edən digər amil – qeyri-səmərəli təsərrüfat fəaliyyəti və antropogen amillərin (meşələrdə icazə olmadan ağacların kəsilməsi, mal-qaranın otarılması, meşə yanğınları) təbiətə təsiri nəticəsində ekosistemin pozulmasıdır.

Xaçmaz rayonunun şibyə biomüxtəlifliyinin hazırkı vəziyyətinin müəyyənəndirilməsi məqsədilə tərəfimizdən ərazidə tədqiqat işi aparılmışdır. Yığılan şibyə nümunələrinin kameral işlənməsi nəticəsində tədqiq olunan rayonun lixenobiotası üçün 9 fəsilə, 13 cinsə aid 15 növ: *Anaptychia setifera* (Mereschk.) Rüzən., *Athallia cerinella* (Nyl.) Arup, *Caloplaca citrina* (Hoffm.) Th. Fr., *Candelaria concolor* (Dicks.) Stein. ap. Kohn, *Candelariella vitellina* (Ehrh.) Müll. Arg., *Cladonia foliacea* (Huds.) Willd., *Flavoparmelia caperata* (L.) Hale, *Phaeophyscia orbicularis* (Neck.) Moberg, *Physcia stellaris* (L.) Nyl., *Lecanora allophana* (Ach.) Röhl., *Lecania dimera* (Nyl.) Th. Fr., *Lepraria candelaria* Fr., *Peltigeracanina* (L.) Willd., *P.praetextata* (Flk.) Vain., *Xanthoriaparietina* (L.) Beltr. yeni olduğu müəyyən edilmişdir.

Xaçmaz rayonunun ərazisində ilk şibyə nümunələri: *Anaptychia ciliaris* (L.) Flot., *Collema tenax* (Sw.) Ach. Em Degel., *Evernia prunastri* (L.) Ach., *Parmelina quercina* (Willd) Hale, *Physcia adscendens* H.Oliver və *Physcia aipolia* (Ehrh. ex Humb.) Fűrnr. 1939, 1940, 1969-cu illərdə Ş.Ö.Barxalov tərəfindən yığılmışdır. 1972, 1978-ci illərdə isə həmin ərazidən V.S.Novruzov tərəfindən Yalama, Ləjət gəsəbəindən və Nizov kəndindən 24 növ şibyə toplanmış və təyin edilmişdir.

Tədqiq olunan ərazidə şibyələr əsasən meşə və çəmən massivlərində ağaclardan, ağacların çürümüş kötüyündən, qaya parçalarından və torpaq üzərindən yığılmışdır. Şibyələrin müxtəlifliyi şabalıdyarpaq palıd (*Quercus castaneifolia* C.A.Mey), fıstıq (*Fagus orientalis*), vələs (*Carpinus betulus* L., *Carpinus orientalis* Mill.), qoz (*Juglans regia*), alma (*Malus* L.), armud (*Pyrus* L.) ağaclarında qeyd edilmişdir.

Xaçmaz rayonunun Çarxı, Müzəffəroba, Xaspoladoba, Aşağıoba, Təvtac kəndləri ətrafındakı meşələrdə *Arthonia*, *Bacidia*, *Caloplaca*, *Lecanora*, *Opegrapha* cinslərinə aid növlər üstünlük təşkil edir. Meyvə ağaclarından isə əsasən alça və qoz ağaclarında *Caloplaca*, *Lecanora*, *Physcia*, *Xanthoria* cinslərinə aid növlər üstündür.

Fəsilələrin taksonomik təhlili göstərdi ki, növ sayının miqdarına görə *Physciaceae* fəsiləsi fərqlənir, öz tərkibində 9 növü birləşdirir. *Lecanoraceae* fəsiləsində – 7 növ, *Arthoniaceae* və *Teloschistaceae* fəsilələrinin hər birində – 5 növ müəyyən edilmişdir. Yerdə qalan 12 fəsilə 1-3 növlə təmsil olunur. Növ sayına görə

fərqlənən bu dörd fəsilə öz tərkibində 26 növü birləşdirir, bunlar da lixenofloranın 59%-ini təşkil edir. Ən geniş yayılan növlər *Physcia*, *Caloplaca* və *Lecanora* cinslərinə aiddir.

Biomorflara görə təhlil göstərdi ki, lixenobiotanın əsasını bütün qurşaqlarda rast gəlinən qazmaqvari (27 növ – 61%) şibyələr təşkil edir. Az miqdarda – 10 növ yarpaqvari, 5 növ kolvari və 2 növ pullu şibyələr qeyd olunmuşdur. Substratın xarakter və xüsusiyyəti bir çox şibyələrin mövcud olmaları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən şəraitdir. Substratlara qarşı laqeyd olan şibyə növləri (evrisubstrat) müəyyən substrata tələbkar növlərə (obliqat) nisbətən daha geniş areala malikdirlər. Substrat tipinə görə, Xaçmaz rayonunun ərazisindən yığılan nümunələr 3 qrupa ayrılmışdır: epifit (34 növ), epilit (4), epigey (6). Bunlardan 33 növ obliqat, 11 növ isə evrisubstrat şibyələrdir. Ekoloji xüsusiyyətinə görə 24 növ mezofit, 9 növ – kserofit, 7 növ – kseromezofit, 3 növ – mezofit- kseromezofit, 1 növ isə – qiqomezofit şibyə müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar nəticəsində ədəbiyyat məlumatları nəzərə alınmaqla, Xaçmaz rayonunun lixenobiotası üçün 16 fəsilə, 28 cinsə aid 44 növ və 1 növdaxili takson, o cümlədən tədqiqat ərazisi üçün yeni olan 15 şibyə növü müəyyənləşdirilmişdir.